

Thomas van Aquino: 8 thema's

Een lezingenreeks op het Grootseminarie Rolduc

Thema VI: Thomas van Aquino over de Godskennis

In de geschiedenis van de filosofie is de naam van Thomas van Aquino in het bijzonder verbonden met de zogenaamde 'Godsbewijzen'. – Deze benaming is natuurlijk van veel latere datum, en voor een modern begrip van wat wij 'bewijs' noemen in ieder geval misleidend. Thomas zelf spreekt trouwens helemaal niet van 'bewijzen', maar van 'wegen'. "Quinque sunt viae..." – "Er zijn vijf wegen...", zo begint Thomas zijn overwegingen omtrent de vraag "**Utrum Deus sit.**" – "**Of God is.**" – Het is **de tweede vraag in zijn grote werk van de Summa theologiae**. De tweede, **niet** de eerste vraag. Dat alleen al is kenmerkend voor zijn methode. Want voordat je een theologisch werk schrijft, een werk dus dat ook over God gaat, moet de mens zich afvragen, of een dergelijke wetenschap voor de mens eigenlijk wel mogelijk is. Dat doet Thomas in de eerste Quaestio, waarin hij zich afvraagt of er een wetenschap over God bestaat. Thomas beaamt deze vraag. De redenering voor zijn positief antwoord kunnen wij op deze plaats niet verder volgen, maar met dit positief antwoord is het voor de mens mogelijk om onderzoekend naar God en de dingen van God te vragen.

Nog voordat Thomas de Summa theologiae schreef – feitelijk in de laatste jaren van zijn leven – heeft hij ook in eerdere werken de vragen naar de menselijke Godskennis gesteld. Wij zullen hierop focussen, omdat in deze tekstpassages reeds Thomas principiële inzichten worden weergegeven. Eén van de fundamentele teksten is terug te vinden aan het begin van de **Summa contra Gentiles**, een werk dat Thomas tussen 1256 en 1263 schreef. Ter introductie op dit werk vraagt Thomas zich af 'hoe over God gesproken kan worden' ("Quis modus sit possibilis divinae veritatis manifestandae"). Hij schrijft:

Thomas van Aquino (S.c.G. I, 3): "Est autem in his quae de deo confitemur duplex veritatis modus. Quaedam namque vera sunt de Deo quae omnem facultatem humanae rationis excedunt, ut Deum esse trinum et unum. Quaedam vero sunt ad quae etiam ratio naturalis pertingere potest, sicut est Deum esse, Deum esse unum, et alia huiusmodi; [...]. Unde si intellectus humanus, alicuius rei substantiam comprehendit, puta lapidis vel trianguli, nullum intelligibilem illis rei facultatem humanae rationis excedet. Quod quidem nobis circa Deum non accidit. Nam ad substantiam ipsius capiendam intellectus humanus naturali virtute pertingere non potest: cum intellectus nostri, secundum modum presentis vitae, cognitio a sensu incipiat; et idea ea quae in sensu non cadunt, non possunt humano intellectu capi, nisi quatenus, ex sensibilibus eorum cognitio colligitur."

Vertaling: "Van datgene wat wij van God belijden, bestaat er een tweevoudige waarheid. Sommige dingen over God zijn waar, die elke capaciteit van het menselijke verstand overstijgen, bij voorbeeld dat God drie en één tegelijk is; andere dingen [over God] zijn waar, die ook door het natuurlijke verstand

bereikt kunnen worden, bij voorbeeld dat God **is**, dat God **één** is en dergelijke [...]. Wanneer echter het menselijke verstand de substantie van een ding begrijpt, bij voorbeeld die van een steen of een driehoek, zo zal van datgene wat van deze dingen kenbaar is, niets het vermogen van het menselijke verstand overstijgen. Dit is echter met betrekking tot onze kennis van God niet het geval. Want tot het begrijpen van zijn substantie kan het menselijk verstand met zijn natuurlijke krachten niet reiken, omdat de kennis van ons verstand op de wijze van het tegenwoordige leven bij de zintuigen begint. Daarom kunnen die dingen die niet in het bereik van de zintuigen vallen met het menselijke verstand enkel op die manier gevat worden, in zover hun kennis uit de zintuigelijk waarneembare dingen komt.”

Inmiddels weten wij al dat Thomas een meester is in het onderscheid maken. En precies zo begint hij dan ook zijn antwoord op de vraag: met een onderscheid. Het onderscheid dat hier gemaakt wordt is trouwens heel voornaam, niet alleen met betrekking tot de kennis van God, maar ook met betrekking tot de reikwijdte van ons menselijk kennen.

Wat is de ‘**duplex veritatis modus**’?

De eerste vooronderstelling is het rationele vermogen van de mens. In principe gaat dit kenvermogen van de mens alsmaar door. Wij mensen willen immers kennis opdoen, wij willen alles weten, ook datgene wat ons nog verborgen is (denk aan de ontdekking van de ‘dark matter’ of de ‘dark energy’, waarvan wij inmiddels weten **dát** die er is, maar wij weten nog helemaal niet **wat** deze donkere materie of donkere energie is. Maar wij blijven het onderzoeken en ernaar vragen, in de veronderstelling dat in ieder geval meer menselijke kennis over deze fenomenen mogelijk is).

Deze wijze van onderzoek handhaven feitelijk alle wetenschappen. Geen enkele wetenschap zegt van zichzelf dat zij haar onderzoeksgebied volledig verkend heeft en er niets meer over deze objecten gezegd kan worden.

Dus: vanuit het streven, het verlangen van het subject uit gezien (de mens dus) is er eigenlijk geen grens gesteld aan onze kennisvermogens. Men zou kunnen beweren: wij weten niet alles, omdat wij **nog niet** alles weten; maar in principe zijn er geen grenzen aan onze kennis; in die zin zou een volheid van kennis niet onmogelijk zijn. Tussen haakjes: het gaat hier niet om een redenering op moreel vlak, wil zeggen, wij mogen toch niet hoogmoedig worden om alles te willen weten, we kunnen ons beter bescheiden opstellen. Nee – de redenering hier is een puur wetenschapstheoretische; kijken naar de menselijke mogelijkheid om op alle terreinen steeds meer en steeds beter inzicht te verwerven.

Maar nu zegt Thomas doodleuk: “Sommige dingen over God zijn waar, die elke capaciteit van het menselijke verstand overstijgen, [...]” – Thomas’ standpunt ten opzichte van het menselijke verstand is: **dit vermogen van de mens is wonderbaarlijk, maar het heeft desalniettemin grenzen.** Waar liggen die grenzen dan? Niet op het terrein van de menselijke dingen, ook niet op het terrein van de natuur of zelfs de kosmos, maar **wél** op het terrein ‘de Deo’, ‘over God’. Thomas noemt als voorbeeld: dat God drie en één is; wat wij ‘Drievuldigheid’ noemen. – Natuurlijk stelt iedereen nu meten de vraag hoe wij ‘*deze kennis over de Drievuldigheid*’ dan **wél** weten, als wij het vanwege het gebrek van ons verstand

feitelijk niet **kunnen** weten? – Het antwoord hierop is eenvoudiger dan men zou denken. (Hoe plausibel het op het eerste gezicht is, laat ik even open, want Thomas geeft op deze plaats ook geen antwoord. Verderop komen wij daar echter op terug.)

Hier moeten wij eerst deze ene wijze van waarheid nog eens bedenken, en ook op de consequenties letten. Want: wat wil het eigenlijk zeggen dat ons verstand sommige dingen over God niet kan weten? Misschien kunnen ons een aantal vragen die wij aan onszelf stellen, hierbij helpen:

- Is het zo erg dat het wezen dat wij ‘God’ noemen niet helemaal door ons mensen te doorgronden is? Stel dat wij **wél** God helemaal zouden kunnen weten: is die ‘God’ dan nog wel een God? Met de eigenschappen die wij aan (een) God (willen) toekennen? Als wij God kunnen grijpen, of be-grijpen, hebben wij Hem dan niet ‘im Griff’, im ‘Begriff’ ingesloten? Dan is God een goede kameraad, die wij op de schouders kloppen, maar een Schepper of een Verlosser allerminst. Augustinus had al gezegd: “Si comprehenderis, non est Deus.” (“Als je het begrijpt, is het God **niet**.”)
- Is het bovendien niet ook **een geruststellende gedachte** dat wij sommige dingen van God niet weten? Wij **hoeven** God niet te kennen zoals wij andere dingen in deze wereld kennen. Dat betekent: wij hoeven ons ook geen beeld van Hem te maken. Sterker nog: wij kunnen dat beter niet doen. Want elk beeld is gebrekkig, en in vele gevallen wordt ons zelfgemaakte beeld van God vrijuit belachelijk: de oude man met de baard op een wolk; geen HI (human intelligence), geen AI (artificial intelligence), maar de grote DI (divine intelligence). - Aan de menselijke geest geeft het gewoonweg rust om niet alsmaar door de inspanning van het begrip naar een juist beeld van God te moeten zoeken.
- Is het niet veelmeer behulpzaam dat gelovige christenen in het gesprek met wie dan ook niet de pretentie hebben om een God te willen verkondigen van wie zij alles weten? Wordt door een alles bevattende kennis over God een getuigenis niet veel eerder ongeloofwaardig?

Sommige dingen van God niet te weten, laat God God zijn, en laat ons mensen veel meer ontspannen door het leven gaan.

Maar deze houding betekent nu niet – een valkuil waar men makkelijk in kan trappen – dat wij dus helemaal niets van God zouden weten, en dat wij dus allemaal agnostici moeten worden. **De begrenzing van ons menselijk verstand betekent niet de afschaffing van hetzelfde verstand**, en ook niet het volledig terugtrekken op de kennis van de dingen van deze wereld. Want Thomas zegt met evenveel nadruk: “Quaedam vero sunt ad quae etiam ratio naturalis pertingere potest, sicut est Deum esse, Deum esse unum, et alia huiusmodi.” - “Andere dingen [over God] zijn waar, die ook door het natuurlijke verstand bereikt kunnen worden, bij voorbeeld dat God **is**, dat God **één** is en dergelijke [...]”

Hier zou nu de plaats zijn, waar één of meerdere van die ‘*vijf wegen*’ uiteengezet kunnen worden, maar Thomas geeft ons in bovenstaand citaat nog een aanwijzing mee die het fundament is van het verschil tussen de twee wijzen van waarheid. Het is de moeite waard dit nauwkeuriger te bekijken.

Het verschil is gegrondvest in de **conditio humana**, de menselijke zijnswijze, en wel in die zin, dat op de wijze **'praesentis vitae'**, 'in het tegenwoordige leven' al onze kennis bij de zintuigen begint. Opgelet: Thomas gebruikt het begrip **'incipiat'** ('begint'), en niet begrippen als 'omvat' of 'komt voort als enige bron'. – **Menselijke kennis in dit leven begint bij de zintuigen, maar zij eindigt niet bij de zintuigen.** In een pregnante formulering heeft Thomas dit in de *Summa theologiae* als volgt geformuleerd: "Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu." - "Niets is in het verstand dat niet eerst in de zintuigen is geweest." -

De kennis van een steen of ook een driehoek is afkomstig uit een zintuigelijke waarneming. Dat neemt niet weg dat wij vervolgens in ons verstand weer kunnen abstraheren (afzien) van de materialiteit van de objecten, zodat wij ook over **dé driehoek** of over **een steen** kunnen praten, maar de eerste oorspronkelijke bron van de kennis zijn de zintuigen.

Intuïtief zouden we zeggen: Thomas is best wel 'realistisch', vooral met zijn nadruk op de menselijke zintuigen, want wij zijn nu eenmaal mensen die helemaal rond onze zintuigen zijn gecentreerd. En zeker sinds de mogelijkheid bestaat om de menselijke zintuigen te vergroten of de verbeteren: dat is feitelijk in de geschiedenis pas gebeurd door de uitvinding van technische apparatuur (telescoop, microscoop, computer, etc.; vanaf de 17^e eeuw, dus lang na Thomas van Aquino). Onder andere daarmee begint het tijdperk dat wij de 'Moderne' noemen.

Voor ons is dit vandaag de dag een volledig vanzelfsprekende toegang tot onze wereld, en niet weinige mensen zien deze methode van het zogenaamde 'empirische' - dus op de zintuigelijk (verbeterde) ervaring gebaseerde - onderzoek als de enige methode voor alle kennis die maar mogelijk is. Zij presenteert zich dan als de enige methode die tot 'waarheid' leidt. In de filosofiehistorie noemen we deze stroming het **'empirisme'** of **'sensualisme'**. Ook de veelvuldig voorkomende **vraag naar een 'bewijs'** is in onze dagen feitelijk altijd te herleiden naar deze methode. Hier fungeren de zintuigen dan als de enige maatstaf voor alles wat kenbaar is. Wat niet met de zintuigen wordt waargenomen, **is** dan ook niet, bestaat gewoon niet! - Zo kan men natuurlijk denken, maar zo wordt de wereld wel a priori (van te voren) zeer klein en beperkt tot één enkele dimensie.

Thomas is echter geen simpele empirist, **want hij ziet de zintuigen niet als de enige toegang tot onze wereld, wil zeggen tot alles wat kenbaar is.** En kenbaar op zich is niet alleen iets wat via onze zintuigen de mens bereikt, maar er zijn ook realiteiten die op een andere manier gekend kunnen worden, b.v. dus ook het geheim van de Triniteit. Thomas' methode is dus niet alleen afhankelijk van onze vermogens, maar ook van de mogelijke 'vormen van het zijn'.

Wij blijven bij de vraag naar de Godskennis. Nu in een ander geschrift van Thomas. De vraag is bijna identiek, maar leidt ons naar een andere onderscheiding.

Het is de vraag:

'Kan de menselijke geest (überhaupt) tot een kennis van God komen?'

'Utrum mens humana possit ad Dei notitiam pervenire?'; (In Boeth. de Trin. I, 2).

In de Latijnse versie van deze vraag spreekt Thomas over een 'notitia', een 'notie', wil zeggen, of wij überhaupt wel op de een of andere manier van God iets kunnen weten; er staat uitdrukkelijk niet 'scientia', het meer gepaste woord wanneer het gaat over een doordachte en gereflecteerde kennis, maar er staat 'notitia', wil zeggen de allereerste 'aanraking van de geest' met het goddelijke. Reeds hier – in de zorgvuldige formulering van de vraag – licht iets op van de genoemde 'kritische' grondhouding; hij is niet tevreden met zomaar een begrip te kiezen, maar hij ontdekt van meet af aan de subtiele, maar noodzakelijke verschillen.

Dus: vrij vertaald zou de vraag heten: **'Kunnen wij überhaupt enige notie van God hebben?'** –

Daarom terug naar de vraag: **"Kan de menselijke geest tot een kennis van God komen?"** - Wat denkt u, zal het antwoord zijn? Hier zijn vier mogelijke antwoorden:

- (1) 'Ja, absoluut zeker.'
- (2) 'Ja, in zekere zin.'
- (3) 'Nee, enkel door te geloven.'
- (4) 'Nee, absoluut niet'.

Het antwoord dat Thomas geeft is: (2). Waarom?

Volgens Thomas zijn er **twee mogelijkheden** om een ding ('iets') te kennen:

Thomas, In Both. de Trin. I, 2c: "Dicendum quod dupliciter aliqua res cognoscitur. Uno modo per formam propriam, sicut oculus videt lapidem per speciem lapidis. Alio modo per formam alterius similem sibi, sicut cognoscitur causa per similitudinem effectus et homo per formam suae imaginis."

Vertaling: "Een ding kan op tweevoudige wijze gekend worden. Enerzijds door de eigen vorm, zoals het oog de steen door de uiterlijke gestalte van de steen ziet. Anderzijds door de vorm van iets wat erop [het ding] lijkt, zoals een oorzaak door de gelijkenis van haar werking gekend wordt, en een mens door de vorm van een beeld [van die mens]."

Kort samengevat zijn er volgens Thomas twee mogelijkheden waardoor iets gekend wordt:

- a) door zijn eigen vorm ("zoals het oog een steen kent door de uiterlijke gestalte [van de steen]"); > **direct**
- b) door werkingen die een bepaald ding heeft, en die een aanwijzing geven van een gelijkheid ("per similitudinem") in richting van de oorzaak > **indirect**

Wij zagen eerder: ons verstand is in dit leven echter voor zijn kennis afhankelijk van de zintuigelijke waarneming. **Maar zintuigelijk is God niet ervaarbaar**; daarom kan men God zelf in deze aardse toestand niet door de vorm kennen, die zijn (Gods) wezen is; op die manier wordt hij [wel] van de zaligen in het hemels vaderland gekend ("...; non potest ipsum Deum cogoscere in hoc statu per formam qua est essentia sua, sed sic cognoscetur in patria a beatis." (In Boeth. de Trin. I, 2 c).

Dat betekent: de eerste wijze van kennis van God (mogelijkheid a) valt voor ons mensen weg.

Dus blijft over, dat God enkel door de vorm van de werkingen gekend wordt (“Unde reliquitur quod solummodo per effectus formam cognoscatur.” – ibidem).

Nu kunnen ook werkingen nog van verschillende aard zijn:

1) **Er zijn werkingen die een directe aanwijzing zijn voor het wezen of de natuur van een ding**, bij voorbeeld de zwaartekracht die op niets anders wijst dan op deze kracht zelf, of het ontdekken van een geschreven tekst, die er op wijst dat dit door een mens is vervaardigd, of in de criminologie het DNA-spoor, dat onfeilbaar bij één enkele persoon hoort. Op deze manier kan men dus vanuit de werking de oorzaak (nagenoeg) helemaal kennen. En dus ook het wezen van deze oorzaak (dus: het ding of die persoon), bij voorbeeld binnen de criminologie, **dat precies die ene persoon en geen andere in deze wereld** een bepaalde misdaad heeft begaan.

2) **Maar er zijn ook werkingen die niet zoveel ‘bewijskracht’ hebben**, maar enkel aanwijzingen zijn, **dát** er iemand of iets aan ten grondslag ligt. In de criminologie bij voorbeeld een verwoest bureau, dat er op wijst **dat** er inbrekers zijn geweest; of een omgestoten glas melk op tafel, dat er op wijst dat er iets of iemand dat glas heeft omgestoten (een mens, een kat, de wind enz.) Op deze manier kan men via de werking vaststellen, **dat** er een oorzaak is, maar men kent niet het wezen, de natuur van de oorzaak. Men weet alleen **dát** er een oorzaak is. - Welnu, Thomas is de overtuiging toegedaan, dat op deze wijze de kennis van werkingen zich tot God verhoudt. Daarom kunnen wij van God in dit leven niet weten wat zijn wezen of zijn natuur is, maar enkel tot de kennis doordringen **dát God er is**. Dit is dus de tweede van de vier aangegeven mogelijkheden: de menselijke geest kan in zekere zin tot de kennis van God komen, namelijk door in te zien **dát** Hij is, maar niet wat of wie God in zichzelf is.

Thomas vat het als volgt samen:

Thomas (In Boeth. de Trin. 2, 1): “Alius effectus est, qui deficit a praedicta aequalitate, et per talem effectum non potest comprehendi virtus agentis et per consequens nec essentia eius; sed cognoscitur tantum de causa **quod** est. [...]. Hoc autem modum se habet omnis effectus ad Deum. Et ideo non possumus in statu viae pertingere ad cognoscendum de ipso **nisi quia est.**”

Vertaling: “Een andere werking is er, die van de voornoemde gelijkheid afwijkt; en door een dergelijke werking kan de veroorzakende kracht niet worden bevat, en dus ook niet haar wezen; veelmeer wordt van de oorzaak enkel gekend **dát** zij er is. [...]. Op deze wijze verhoudt zich elke werking tot God. En daarom kunnen wij in dit aardse leven niet tot de kennis van Hem doordringen, behalve **dát Hij is.**”

In dit vroege geschrift legt Thomas dus zijn principiële visie neer aangaande de menselijke Godskennis. Typisch voor hem is uiteraard zijn **onderscheidingsvermogen** en zijn uiteenzetting van een **duidelijk standpunt**: Het

wezen van God kunnen wij in dit aardse leven niet kennen. Maar tot het inzicht te komen, **dát God is** – zo zegt Thomas – kan een menselijk verstand doordringen.

Eerlijk gezegd: het zou me niet verbazen dat **dit** de vraag is, waarmee vele mensen in onze dagen en in onze landen worstelen, ook degenen die zich ‘gelovig’ en ‘katholiek’ noemen. En zeker degenen die in hun gedachten alsmaar heen en weer switchen tussen ‘er zal wel get zien’ tot ‘ik zie het wel als ik boven kom’. Dat is geen uitgesproken atheïsme, maar wel het zogenaamde ‘**agnosticisme**’, wil zeggen: een onuitgesproken mening dat wij feitelijk over God of het goddelijke juist niets kunnen weten. Een houding die in onze Westerse wereld zeer verspreid is, en die in het leven van alledag dan wel gepaard gaat met een ‘**praktisch atheïsme**’, wil zeggen, zo leven alsof er geen God is en er ook zo min mogelijk over willen nadenken, laat staan op zoek te gaan naar een antwoord op een ‘vaag vermoeden’ of de eventuele mogelijkheid dat God er wel is. Zo’n zoektocht vindt men veel te vermoeiend. Dus, conclusie: “Ik zie het wel, als ik boven kom.” (waar men trouwens de zekerheid vandaan haalt, dat men na de dood nog wel ergens komt, laat staan ‘boven komt’, blijft raadselachtig; maar met de zin ‘ik zie het wel, als ik boven kom’, is natuurlijk feitelijk ook geen realiteit bedoeld, maar dit is – als ik het zo hard mag zeggen – niet meer dan een algemeen-plaats, die dus bewust ervan afziet om zelf een standpunt in te nemen).

Ook hier kan Thomas ons iets meegeven: om alvast de wereld en vragen omtrent de wereld, de mens en God serieus te durven nemen. Voor hem is een mensenleven in ieder geval meer dan een ‘spel’ dat niets voorstelt.

Wat zijn, samengevat, **de kenmerken** van dit antwoord van Thomas?

- het is een letterlijk ‘kritisch’ antwoord, doordat Thomas met ons van de oer-eigen methode van het (difficile) onderscheidingsvermogen gebruik maakt;
- het is een duidelijk antwoord doordat er een heldere keuze wordt gemaakt voor een bepaalde positie, die in Thomas’ ogen het meeste aan waarheidsgehalte met zich meebrengt. Twee andere posities – die wij hier niet behandeld hebben wijst Thomas af: namelijk dat Gods wezen voor iedere mens inzichtelijk is, of dat wij niets van God kunnen kennen en wij dus alleen op het geloof aangewezen zijn. Nu gebruik ik de eerste keer het woord ‘geloof’. Is dat nog wel nodig als wij met ons verstand tot het inzicht kunnen komen, dat God bestaat? Jawel, om meer van God te kennen. Bij voorbeeld dat God één en drie is (zie boven het eerst citaat). Heet geheim van Drievuldigheid kunnen wij alleen door **het geloof** kennen. Hoe komt dat geloof tot ons? Door openbaring! Het moet ons gezegd worden. Wie heeft dat gedaan? De **profeten**, en vooral **Jezus Christus**. Hij **is** Gods openbaring bij uitstek. **Door Hem weten wij veel meer over die God die is**. Daarom hoort u in de zondagse Mis ook geen college filosofie, maar een evangelie.
- de kennis van het bestaan van God aan het verstand toe te kennen, is op zich een **brede visie**, omdat dan in principe **alle mensen in aanmerking komen om tot deze kennis te kunnen komen**. Want het verstandelijk inzicht is aan alle mensen meegegeven.
- de Godskennis in Thomas’ visie is echter **niet dwingend**, want **dit inzicht is geen noodzakelijke kennis** (zoals b.v. in de wiskunde geldt dat het geheel

altijd groter is als één van zijn delen; deze kennis is noodzakelijk omdat het als een 'wet van het verstand zelf' kan worden aangemerkt); Thomas spreekt m.b.t. de kennis van God altijd van het '**kunnen**' ('possit'; 'possumus'), van de '**mogelijkheid**' dus. Deze 'mogelijke' kennis kan trouwens door vele verschillende factoren worden bemoeilijkt of belemmerd, maar ook eenvoudigweg gewoon door de wil worden afgewezen (de wil is immers de sterkst mogelijke kracht in de mens);

- bij dit laatste punt kan worden toegevoegd dat Thomas er zich wel degelijk van bewust is, dat ondanks deze mogelijkheid van de menselijke geest, vele mensen een kennis van God niet aanvaarden. Want – en dit wil ik u niet onthouden – Thomas vervolgt zijn analyse met de subtiele toevoeging:

Thomas: "Et tamen unus cognoscentium quia est alio perfectius cognoscit, quia causa tanto ex effectu perfectius cognoscitur, quanto per effectum magis apprehenditur habitudo causae ad effectum."

Vertaling: "Desondanks kent iemand van degenen die kennen dat Hij [God] is, volmaakter dan iemand anders, omdat de oorzaak door de werking des te volmaakter wordt gekend, hoe beter door de werking de verhouding van de oorzaak tot de werking wordt begrepen."

Al met al laat dit voorbeeld wellicht goed zien, hoe scherpzinnig en gedifferentieerd Thomas hier het thema van de Godskennis onder ogen ziet en behandelt. Hij is vertrouwd met de werkwijze van de menselijke geest; hij ziet waar de natuurlijke grenzen liggen; hij wil niet meer bereiken omwille van een verborgen agenda dan wat de analyse van de werkelijkheid hem aanbiedt; het is hem om een oprechte kennis van de realiteit te doen.